

The historical event

Vol 1, No 1 (2025)

The historical event

Η ΛΗΣΤΕΙΑ, Ο ΑΡΜΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ
ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Ιωάννης Αυλογιάρης

doi: [10.12681/geg.44334](https://doi.org/10.12681/geg.44334)

Η ΛΗΣΤΕΙΑ, Ο ΑΡΜΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Ιωάννης Αυλογιάρης

Ιστορικός - MSc Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες

ABSTRACT

This article aims to approach, present and highlight the issue of banditry and armatolism from the perspective of modern historiography. The main body of the article consists two primary parts. The first part delves into the subject by a briefly presenting the reasons why a rayah (non-Muslim subject under Ottoman rule) might decide to secede from their community and start a new life at the mountains. It also analyzes the structure and organization of these armed groups, the reasons why mountainous areas served their actions, similarities and differences between thieves and armatoles. This section aims to analyse the ways in which thieves and armatoles are presented through folk tradition in older and modern historiography. The second part, taking into account what has previously been written and analyzed, presents how this topic can be incorporated into the classroom of a contemporary school. It focuses on the didactic use of the issue through modern teaching methods and the utilisation of new technologies.

Λέξεις-κλειδιά: Κλέφτης, Αρματολός, Ραγιάς, Συγγένεια, Διδακτική

Ιστορική Προσέγγιση

Μελετώντας κανείς τόσο την παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία, που σχετίζεται με την ελληνική Επανάσταση και την ελληνική κοινωνία του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, όσο και τη λαϊκή παράδοση εκείνης της περιόδου, εύκολα αντιλαμβάνεται πως οι έννοιες του κλέφτη και του αρματολού τείνουν να ταυτίζονται ως προς την αποστολή τους. Εκεί, οι δύο αυτές ομάδες ενόπλων παρουσιάζονται ως ηρωικές δυνάμεις, αποτελούμενες αποκλειστικά από Έλληνες ραγιάδες. Τα μέλη τους με θάρρος και αυταπάρνηση συνεργάζονται και αντιμάχονται στην οθωμανική κατάκτηση, υπερασπίζοντας με αυτόν τον τρόπο τα δικαιώματα και τα συμφέροντα των ίδιων των ομάδων και των συμπατριωτών τους, οι οποίοι ζουν υποτελείς, κάτω από την εξουσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δίνεται δηλαδή μία εθνοκεντρική χροιά στο ζήτημα αυτό, καθώς οι Έλληνες κλέφτες και αρματολοί πολεμούν εναντίον των κατακτητών. Στο εν λόγω άρθρο, μέσα από τη μελέτη και την αξιοποίηση πηγών της σύγχρονης ιστοριογραφίας επιχειρείται η παρουσίαση μίας διαφορετικής οπτικής πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα. Ποιος είναι ο τρόπος οργάνωσης αυτών των ομάδων και πώς εξασφαλίζουν τη συνέχειά τους στην πορεία του χρόνου; Με ποιους τρόπους αυτές αλληλεπιδρούν μεταξύ τους; Πώς η λαϊκή παράδοση και η παραδοσιακή ιστοριογραφία διαστρεβλώνουν την πραγματική φύση των κλέφτικων και των αρματολικών ομάδων και γιατί τελικά ο κλέφτης και ο αρματολός θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν δυο όψεις του ίδιου νομίσματος; Αυτά είναι τα ερωτήματα που θα αποπειραθούμε να απαντήσουμε εντός των γραμμών του παρόντος άρθρου.

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η πραγματική φύση των υπό εξέταση ένοπλων ομάδων, θα ήταν θεμιτό να ακολουθήσουμε τη διαδρομή ενός ραγιά από τη στιγμή που λαμβάνει την απόφαση να εγκαταλείψει το οργανωμένο περιβάλλον στο οποίο ζει, ξεφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο από την υποτέλεια στον εκάστοτε μπεηλέρ-μπέη ή σαντζάκ-μπέη.¹ Με αυτή του την κίνηση ο «περιφερόμενος εις τα όρη ένοπλος ραγιάς» αρνείται με έμπρακτο τρόπο την κατάκτηση και όσα αυτή πρεσβεύει, όπως μεταξύ άλλων τη φορολόγηση, την απαγόρευση οπλοφορίας και γενικότερα την υπακοή στους νόμους της άρχουσας τάξης. Επιπλέον, σπάει τη διάκριση που υπάρχει ανάμεσα σε κατακτητή και κατακτημένο, καθώς πλέον βρίσκεται σε μία μεθοριακή κατάσταση, δίχως να ανήκει ούτε στην πλευρά του κατακτητή, αλλά ούτε και σε αυτή του κατεκτημένου (Κοταρίδης, 1993). Ο ανυπότακτος πλέον ραγιάς βγαίνοντας από το κοινωνικό και νομικό πλαίσιο της κοινότητάς του και κατευθυνόμενος στο βουνό, «απαρνείται τους όρους της ραγιαδοσύνης» (Κοταρίδης, 1993) και ενσωματώνεται σε μικρές ένοπλες ομάδες κλεφτών, οι οποίες ακούν στα ονόματα μπουλούκια ή νταϊφάδες και αποτελούνται από 12-15 άντρες. Αυτοί υπακούν στις εντολές του επικεφαλής της ομάδας, του καπετάνιου (Παπαγεωργίου, 2005).

Οι ορεινοί όγκοι αποτελούν τον κατεξοχήν χώρο ανάπτυξης και εδραίωσης του ληστρικού φαινομένου. Αυτό συμβαίνει διότι πρωταρχική μέριμνα της οθωμανικής διοίκησης ήταν η διασφάλιση της τάξης και της νομιμότητας στις πεδινές περιοχές της αυτοκρατορίας, όπου δηλαδή διεξάγονταν οι πιο προσοδοφόρες δραστηριότητες για τα ταμεία του παλατιού. Στις ορεινές περιοχές, οι γεωφυσικές δυσχέρειες επέτρεπαν μόνο την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, η οποία μάλιστα ήταν νομαδική και επομένως η φορολόγησή της ήταν πρακτικά αδύνατη. Καθίσταται λοιπόν σαφές, πως μία προσπάθεια συνεχούς επιβολής της τάξης στα ορεινά με τον τρόπο που συνέβαινε

¹ Μπεηλέρ-μπέης: Υψηλόβαθμος αξιωματούχος προερχόμενος από την τάξη των πασάδων.

Σαντζάκ-μπέης: Αξιωματούχος από την τάξη των μπέηδων. Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, (2005). *Από το Γένος στο Έθνος*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 21.

στις πεδινές περιοχές, θα ήταν τρομερά κοστοβόρα και εν τέλει ζημιογόνα για τη διοίκηση καθώς το προσδοκώμενο όφελος θα ήταν πολύ μικρότερο από το κόστος (Παπαγεωργίου, 2005). Η «απόσταση» που δημιουργούσε το βουνό, ως χώρος δράσης ανάμεσα στις ένοπλες ομάδες και τις οθωμανικές αρχές φαίνεται μεταξύ άλλων και σε διάφορα δημοτικά τραγούδια, όπως το ακόλουθο:

*Μη με μαλώνης, Κίσαβε, μπρε τουρκοπατημένε,
που σε πατάει η Κονιαριά κ' οι Λαρσινοί αγάδες.
Εγώ ειμ' ο γέρος Όλυμπος 'ς τον κόσμο ξακουσμένος,
έχω σαράντα δυο κορφαίς κ' εξήντα δυο βρυσούλαις,
κάθε κορφή και φλάμπουρο κάθε κλαδί και κλέφτης.
Κι' όταν το παίρν' η άνοιξη κι' ανοίγουν τα κλαδάκια,
γεμίζουν τα βουνά κλεφτιά και τα λαγκάδια
σκλάβους².*

Επιπλέον, το κράτος φαίνεται να επιτρέπει την ανάπτυξη και τη διάδοση του ληστικού φαινομένου, καθώς η ύπαρξη αυτού συμβάλλει στην αποτροπή κοινωνικών αναταράξεων, που μπορεί να προκληθούν από διάφορους παράγοντες, όπως πόλεμος, ανεργία, φυσικές καταστροφές κ.ά. (Παπασταματίου & Κοτζαγεώργης, 2015). Αντί της καταστολής λοιπόν, η οθωμανική διοίκηση εφαρμόζει μία διαφορετική προσέγγιση, αυτή της διαπραγμάτευσης. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης δημιουργείται ένα ένοπλο σώμα άμεσα εξαρτώμενο από τις κλέφτικες ομάδες, το οποίο εντάσσεται στους κόλπους της αυτοκρατορίας και δεν είναι άλλο από το σώμα των αρματολών. Όταν μία ομάδα κλεφτών κατάφερνε να αποκτήσει μεγάλη ισχύ και να επεκτείνει τη δράση της είτε μέσω επιθέσεων σε χωριά και κωμοπόλεις, είτε στα δερβένια, όπου διακινούνταν αγαθά για εμπορικούς και μη σκοπούς, τότε καθίστατο «επικίνδυνα ενοχλητική» (Παπαγεωργίου, 2005). Σε αυτή την περίπτωση, η διοίκηση αντί να προχωρήσει στην εξόντωση των κλεφτών, τους διόριζε ως αρματολούς. Αυτοί προσκυνούσαν την άρχουσα τάξη και είχαν ως αποστολή τους την προστασία των τοπικών κοινοτήτων από τη δράση των κλεφτών. Χρησιμοποιώντας ως εργαλείο τη διαπραγμάτευση, οι οθωμανικές αρχές στόχευαν στον περιορισμό των κοινωνικών εντάσεων, που προκαλούσαν οι δραστηριότητες των τοπικών ένοπλων ομάδων, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον ρόλο τους ως εξουσιαστική αρχή τόσο επί των κοινοτήτων, όσο και επί των «προσκυνημένων» πλέον ένοπλων, δηλαδή των αρματολών (Τζάκης, 1997).

Στο σημείο αυτό θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο πρώτο εκ των ερωτημάτων που τέθηκαν στην εισαγωγική παράγραφο του άρθρου, που αφορά τον τρόπο οργάνωσης των υπό μελέτη ένοπλων ομάδων και κατ' επέκταση τον τρόπο που εξασφάλιζαν τη συνέχεια και την ισχύ τους στην πάροδο του χρόνου. Προκειμένου να αναλυθεί ορθά και να γίνει κατανοητός ο τρόπος οργάνωσης των ομάδων αυτών θα πρέπει προηγουμένως να γίνει αναφορά στον καίριο ρόλο που είχε η συγγένεια στην κοινωνική οργάνωση εκείνης της περιόδου. Η θέση που κατείχε μία κοινωνική ομάδα εντός του κοινωνικού συνόλου εξαρτόταν σε σημαντικό βαθμό από το κριτήριο της συγγένειας. Όσα περισσότερα μέλη είχε μία συγγενικά οργανωμένη ομάδα σε κάποια περιοχή, είτε αυτά ήταν διασκορπισμένα, είτε συγκεντρωμένα στην εν λόγω περιοχή, τόσο ισχυρότερη ήταν (πολιτικά και κοινωνικά) στη ζώνη κατοικίας των μελών της (Τζάκης, 1997). Η συγγένεια ως στοιχείο κύρους και

² Κλέφτικο τραγούδι, Του Όλυμπου και του Κισάβου (http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/folk_songs/kleftika.htm#2).

ισχύος αφορούσε και τις ένοπλες ομάδες, γεγονός που αποδεικνύεται μέσω των αναφορών του Νικόλαου Κασομούλη, ο οποίος στο έργο του με τίτλο «Στρατιωτικά Ενθυμήματα» κάνει λόγο για «συγγενείς», «αρματολικές οικογένειες» και «απογόνους» (Κασομούλης, 1940).

Ο ανυπότακτος, πλέον, ραγιάς, που αποσχίζεται από την κοινότητα και βγαίνει στα ελεύθερα όρη, επιδιώκει την αναζήτηση κοντινών ή μακρινών συγγενών, οι οποίοι έχουν ήδη ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο, και την ενσωμάτωσή του σε κάποιο μπουλούκι.³ Σημαντικό δείγμα του ζωτικής σημασίας ρόλου που είχε η συγγένεια στις ένοπλες ομάδες αυτές και στον τρόπο οργάνωσής τους αποτελεί το γεγονός ότι ο εκάστοτε καπετάνιος είχε ως μέλη στην ομάδα του άτομα τα οποία συνδέονταν μαζί του αλλά και μεταξύ τους με δεσμούς αίματος, τις περισσότερες φορές δε, μέλη της ομάδας αποτελούσαν οι απόγονοί του.

Πέραν της εξ αίματος συγγένειας, βαρύνουσα θέση κατέχει και η αγχιστεία, όχι μόνο στην εσωτερική οργάνωση, αλλά και στην αρμονική ή μη συνύπαρξη μεταξύ των ένοπλων ομάδων. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί πως υπάρχουν δύο ειδών σχέσεις που χαρακτηρίζουν τις συγκρουσιακές κοινωνίες, αυτές που ονομάζουμε σχέσεις «θετικής αμοιβαιότητας» (συμμαχία) και εκείνες που χαρακτηρίζονται σχέσεις «αρνητικής αμοιβαιότητας» (αντιπαλότητα). Παρατηρείται λοιπόν ένα δίπολο όπου από τη μία πλευρά υπάρχει ο συγγενής, δηλαδή ο σύμμαχος, και από την άλλη ο μη συγγενής, ο ξένος που μπορεί να κατέχει δυνητικά δύο ρόλους αντίθετους μεταξύ τους: τον ρόλο του πιθανού συμμάχου ή τον ρόλο του πιθανού εχθρού (Τζάκης, 1997). Ο κυρίαρχος τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνεται μία σχέση θετικής αμοιβαιότητας ανάμεσα σε δύο ένοπλες ομάδες είναι μέσω της σύναψης σχέσεων αγχιστείας. Βασικό μέσο δημιουργίας και επικύρωσης φιλικών δεσμών ανάμεσα σε δύο οικογένειες, που προηγουμένως δεν μοιράζονταν τίποτα κοινό μεταξύ τους, ήταν ο γάμος. Στόχος αυτής της πρακτικής ήταν φυσικά η ισχυροποίηση της θέσης της εκάστοτε ομάδας χωρίς να αφήνονται περιθώρια αμφισβήτησης σε κάποιον άλλον διεκδικητή της συγκεκριμένης θέσης. Αξίζει να σημειωθεί πως προκειμένου οι υπό εξέταση σχέσεις αγχιστείας να διατηρηθούν, θα πρέπει να υπάρχει διαρκής και αμφίπλευρη επικύρωση της αμοιβαιότητας που είχε συμφωνηθεί. Στην περίπτωση των «συγκρουσιακών κοινωνιών» η επικύρωση αυτή μεταφράζεται είτε σε ένοπλη στήριξη, όποτε αυτή ζητηθεί, είτε σε παροχή ασύλου και ιατρικής φροντίδας σε περιόδους ένοπλης σύγκρουσης. Δημιουργείται, επομένως, ένας διαρκής κύκλος ανταπόδοσης που διατηρεί ενεργή τη συμμαχία και επιβεβαιώνει τις σχέσεις αμοιβαιότητας, μέχρι τη στιγμή που κάποια από τις δύο συνιστώσες αθετήσει τους όρους της σύμβασής τους (Τζάκης, 1997).

Οι πρακτικές που καταγράφηκαν προηγουμένως αποτελούσαν ένα μέσο διατήρησης της ισχύος, η οποία μεταφράζεται σε επιβίωση της ένοπλης ομάδας στη διάρκεια του χρόνου. Τι συνέβαινε, όμως, στην περίπτωση που ο καπετάνιος του αρματολικιού, για τον οποιοδήποτε λόγο δεν ήταν πλέον σε θέση να ηγηθεί των ανδρών του; Ποια διαδικασία ακολουθούνταν σε αυτό το σενάριο, ώστε η ομάδα να εξακολουθήσει να υπάρχει και να μην εκλείψει; Πληροφορούμαστε από τον Ν. Κασομούλη πως όταν ο επικεφαλής του αρματολικιού βρισκόταν σε ηλικία ή θέση

³ Μπουλούκι: Η μικρότερη μονάδα στο εσωτερικό μίας ομάδας τοπικών ενόπλων που συγκροτείται συνήθως στη βάση συγγένειας αίματος. Τζάκης Διονύσιος, *Αρματολισμός, Συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. οι Ορεινές Επαρχίες της Αρτας στο Πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 46.

που ήταν ανίκανος να φέρει εις πέρας τα αρχηγικά του καθήκοντα, έχρηζε ως διάδοχό του κάποιον εκ των απογόνων του. Λαμβάνοντας υπόψη πως πρόκειται για μικρά τάγματα, θα πρέπει να σημειωθεί πως πρωταρχικός στόχος ήταν η επιβίωση και η διατήρηση της ισχυρής θέσης της ομάδας. Για αυτόν το λόγο, ως διάδοχος της θέσης του καπετάνιου δεν ορίζονταν πάντοτε ο πρωτότοκος γιος, αλλά εκείνος που συγκέντρωνε τα καταλληλότερα χαρακτηριστικά (ικανός πολεμιστής, ολοκληρωμένος ηγέτης, αρεστός μεταξύ των παλικάριών). Μάλιστα, υπήρξαν και περιπτώσεις όπου ο διάδοχος της θέσης δεν είχε καμία απολύτως συγγένεια με τον τέως καπετάνιο, ούτε εξ αίματος αλλά ούτε και εξ αγχιστείας. Η περίπτωση του Ζήδρου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα που επιβεβαιώνει την παραπάνω διατύπωση. Ο εν λόγω καπετάνιος είχε καταγωγή από την περιοχή των Γρεβενών και έζησε μεταξύ 1720 και 1770. Σύμφωνα με τα «Ενθυμήματα» του Ν. Κασομούλη, ο Ζήδρος είχε έναν γιο με το όνομα Φώτης για τον οποίο γράφεται χαρακτηριστικά πως «κατεστάθη ασήμαντος και δεν εσημειώθη» (Κασομούλης, 1940) και έτσι τη διαδοχή του αρματολικιού ανέλαβε ο Τζιάρης ή Τζάρας, ο οποίος ήταν πρωτοπαλικάρο του Ζήδρου, χωρίς όμως να συνδέεται μαζί του με κάποια μορφή συγγένειας (Κασομούλης, 2005). Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα πως, παρά την ύψιστη σημασία που κατείχε η συγγένεια στις συγκρουσιακές κοινωνίες και τον πολυδιάστατο ρόλο που διαδραμάτιζε, πρωταρχικός σκοπός των ένοπλων ομάδων ήταν η επιβίωση και η διατήρηση της ισχύος. Επομένως, η εσωτερική τους οργάνωση καθοριζόταν σε μεγαλύτερο βαθμό από το ένστικτο της επιβίωσης, είτε αυτό σήμαινε τη διατήρηση της συνέχειας του αίματος στη διαδοχή της ηγεσίας, είτε όχι.

Το επόμενο ερώτημα που αναμένει απάντηση είναι το πώς οι κλέφτες και οι αρματολοί αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους. Ένα μέρος του ερωτήματος απαντήθηκε στο προηγούμενο κομμάτι του άρθρου που αφορά τη σύναψη σχέσεων αγχιστείας (γάμος), στο πλαίσιο της δημιουργίας σχέσεων θετικής αμοιβαιότητας. Πέραν όμως της θετικής αμοιβαιότητας, είδαμε πως υπάρχει και το αντίθετο άκρο, οι σχέσεις αρνητικής αμοιβαιότητας οι οποίες μάλιστα χαρακτηρίζουν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής αυτών των ομάδων καθώς πρόκειται για συγκρουσιακές κοινωνίες. Σε αυτό το ανταγωνιστικό περιβάλλον, όσο ικανότερο και ισχυρότερο είναι ένα σύνολο ενόπλων, τόσο ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης εξασφαλίζει, χωρίς βέβαια οι συνθήκες αυτές να αποτελούν μία μόνιμη κατάσταση. Ο αρματολός, ο αμνηστευμένος δηλαδή κλέφτης, αποτελεί μέρος του επίσημου οθωμανικού μηχανισμού δημόσιας ασφάλειας (Κοταρίδης, 1993). Αυτός και οι όμοιοι του λοιπόν, όχι μόνο δεν καταβάλλουν κεφαλικό φόρο (παρά το γεγονός ότι αποτελούν μέλη της οθωμανικής κατάκτησης), αλλά μάλιστα, παρέχεται σε αυτούς όλος ο απαραίτητος πολεμικός μηχανισμός, σαν να είναι οι ίδιοι κατακτητές και όχι κατεκτημένοι (Κοταρίδης, 1993). Κύριος εκφραστής των σχέσεων αρνητικής αμοιβαιότητας στις ομάδες με έντονο τον συγκρουσιακό και ανταγωνιστικό χαρακτήρα είναι η βεντέτα, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ένα σύστημα πρακτικών διαχείρισης των κοινωνικών και πολιτικών ανταγωνισμών που εκδηλώνονται με όρους σύγκρουσης ανάμεσα σε συγγενικά οργανωμένες ομάδες, οι οποίες ζουν σε μία συγκεκριμένη περιοχή και ανταγωνίζονται η μία την άλλη. Στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού, όπου βρίσκει εφαρμογή ο μηχανισμός εκδίκησης, οι μάχες που διεξάγονται ανάμεσα σε αντίπαλες ομάδες ενόπλων με στόχο την κατάληψη μίας οριοθετημένης περιοχής και κατ' επέκταση την επιβολή της ανωτερότητας και της κυριαρχίας της στην περιοχή, δεν έχουν χαρακτήρα ολοκληρωτικής εξόντωσης του ανταγωνιστή. Στόχος είναι το καίριο πλήγμα στις

τάξεις του εχθρού, μέσω στοχευμένων φόνων, έτσι ώστε να μην αποτελεί πλέον απειλή. Εξάλλου, η παρουσία της ηττημένης ομάδας στον χώρο δράσης των νικητών αποτελεί ζωντανή απόδειξη της ισχύος και της κυριαρχίας των δευτέρων στην περιοχή ενδιαφέροντος. Ο ρόλος του νικητή και του ηττημένου που επωμίζονται οι αντιμαχόμενες πλευρές τεκμηριώνουν τη σχέση ιεραρχίας που έχει δημιουργηθεί μεταξύ τους (Τζάκης, 1997).

*Κι' αν τα ντερβένια τούρκεψαν, τα πήραν Αρβανίταις,
ο Στέργιος είναι ζωντανός, πασάδες δεν ψηφάει.
Όσο χιονίζουν τα βουνά, Τούρκους μην προσκυνούμε.
Πάμε να λημεριάζωμε όπου φωλιάζουν λύκοι.
'Σ ταις χώραις σκλάβοι κατοικούν, 'ς τους κάμπους με
τους Τούρκους, χώραις, λαγκάδια κ' ερημιαίς έχουν τα
παλληκάρια.
Παρά με Τούρκους, με θεριά καλύτερα να ζούμε.⁴*

Τρία στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη λαογραφική προβληματική είναι ο ανιστορισμός, ο έντονος εθνοκεντρισμός και η μυθοποιητική εξιδανίκευση (Δαμιανάκος, 2005). Τα χαρακτηριστικά αυτά εύκολα εντοπίζονται σε πληθώρα παραδοσιακών κλέφτικων τραγουδιών, όπως αυτό που παρατίθεται παραπάνω. Στο πλαίσιο της λαϊκής παράδοσης και των τραγουδιών που την εκφράζουν, ο κλέφτης παρουσιάζεται ως μία αξιομνημόνευτη προσωπικότητα καθαρά ελληνικής καταγωγής που με περίσσιο θάρρος και ανδρεία δεν δέχεται να ζει καταπιεσμένος και υποτελής της Οθωμανικής κατάκτησης. Για αυτόν τον λόγο εναντιώνεται στην καταπιεστική άρχουσα τάξη που τον θέλει υπόδουλο ραγιά, βγαίνει στο βουνό, το οποίο μετατρέπεται σε χώρο δράσης του κλέφτη, και στο εξής έρχεται σε συνεχή ένοπλη σύγκρουση με τον μοναδικό του εχθρό, τους Οθωμανούς κατακτητές. Σύμφωνα με αυτήν την «ανιστορική λαογραφική αντίληψη», ο ραγιάς οδηγείται στην κοινωνική έξοδο ορμώμενος από πατριωτικά αισθήματα, αισθανόμενος την ανάγκη να υπερασπιστεί την κοινότητά του και κατ' επέκταση την πατρίδα του και εν τέλει να την απελευθερώσει. Κατά τη διάρκεια της ζωής του στο βουνό θεωρείται πως ο κλέφτης συγκεντρώνει στο πρόσωπό του όλες εκείνες τις «πολιτισμικές επιβιώσεις» που αποδεικνύουν την αδιάσπαστη συνέχεια της ελληνικότητας από την αρχαιότητα μέχρι την τότε σύγχρονη εποχή (Δαμιανάκος 2005). Διατηρεί παραδόσεις και συνήθειες των προγόνων του, δηλαδή των αρχαίων Ελλήνων, ασχολείται με τις αθλητικές δραστηριότητες των αρχαίων Σπαρτιατών, καθώς στον ελεύθερο του χρόνο επιδίδεται στο πήδημα και το λιθάρι.

Η σύγχρονη ιστοριογραφία αμφισβητεί αυτό το πρότυπο. Ξένοι ιστορικοί, όπως ο Τζ. Φίνλεϊ, αντικρούουν την εθνοκεντρική και εξιδανικευμένη εικόνα που έχει δημιουργήσει η λαϊκή παράδοση για τους κλέφτες, γράφοντας χαρακτηριστικά πως οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν τίποτα περισσότερο από απλοί ληστές οι οποίοι πριν από την Επανάσταση, κατά τη διάρκεια της αλλά και αργότερα, με την έλευση και τη βασιλεία του Όθωνα, λεηλατούσαν τους Έλληνες περισσότερο από τους Τούρκους (Δαμιανάκος, 2005). Παράλληλα, σημειώνεται από τον Σ. Δαμιανάκο πως οι κλέφτες και οι αρματολοί είναι οι δύο εναλλακτικές όψεις μίας κοινωνικής σύγκρουσης που λαμβάνει χώρα στην ύπαιθρο και αφορά κατά κύριο λόγο την κερδοσκοπία μέσω του συστήματος των ενοικιάσεων και της είσπραξης φόρων. Οι ομάδες αυτές λοιπόν τίθενται αντιμέτωπες αφενός με τους φορείς της τοπικής

⁴ Κλέφτικο τραγούδι, *Του Στέργιου* (1789) (http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/folk_songs/kleftika.htm#17).

ηγεσίας και αφετέρου με την ανεπίσημη εξουσία του βουνού (Δαμιανάκος, 2005). Συγκρούσεις δεν εντοπίζονται ανάμεσα σε Έλληνες κλέφτες και Τούρκους άρχοντες, οι οποίοι ενεργούν μαζί με τους στρατιωτικούς εκπροσώπους τους. Ο πραγματικός αντίπαλος του κλέφτη είναι ο αρματολός, τον οποίο νικώντας, θα του πάρει το αρματολίκι και μαζί με αυτό όλα τα προνόμια που παρέχονται από την οθωμανική τοπική διοίκηση. Ο τελευταίος πλέον είναι και πάλι υποτελής στην οθωμανική τοπική διοίκηση, όμως αυτή τη φορά βρίσκεται όχι στην πλευρά του υπόδουλου ραγιά, αλλά του ένοπλου ασκέρι (Πολίτης, 2017). Ο ρόλος αυτών των ομάδων ήταν διπλός, προστάτες των καθαυτών ομάδων και πολλές φορές των τοπικών κοινοτήτων, πελάτες απέναντι στην τοπική εξουσία ή ακόμα και απέναντι στην κεντρική διοίκηση.

Μία θέση που σημειώθηκε στις πρώτες γραμμές του άρθρου είναι ότι οι κλέφτες και οι αρματολοί αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Είδαμε πως ο ραγιάς εγκαταλείποντας την κοινότητά του, αφού λάβει την απόφαση να βγει στο βουνό, συγχρόνως βγαίνει και έξω από το πολιτικό κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της αυτοκρατορίας, βρίσκεται δηλαδή εκτός της οθωμανικής κατάκτησης. Οι κλέφτες οργανώνουν το σύνολο της δράσης τους με στόχο να αποδείξουν την ισχύ τους και την ικανότητά τους στο πεδίο της μάχης, έτσι ώστε να αμνηστευτούν από τις αρχές και να μετατραπούν σε σώμα αρματολών. Δρώντας πλέον ως αρματολοί, επιτυγχάνουν την επανένταξη τους εντός του πλαισίου της κατάκτησης, αυτή τη φορά όμως από την πλευρά του κατακτητή. Αυτό γίνεται με την «προαγωγή» του καπετάνιου και της ομάδας κλεφτών, που διοικεί, σε αρματολούς. Η χρήση του όρου «προαγωγή» δεν είναι τυχαία διότι οι αρματολοί δεν είναι τίποτα περισσότερο από αμνηστευμένοι κλέφτες που διορίζονται από την τοπική ηγεσία της εκάστοτε περιοχής, προκειμένου να υπηρετούν τα συμφέροντα της. Μεταξύ των αρμοδιοτήτων μίας αρματολικής ομάδας είναι η συλλογή φόρων από τις κοινότητες και κυρίως η επιβολή της τάξης σε ορεινούς χώρους, εκεί όπου ο τακτικός στρατός αδυνατεί να παρέμβει.

Ταυτόχρονα, και οι αρματολοί επιδιώκουν διαρκώς να αποδεικνύουν την ανωτερότητα τους στο πεδίο της μάχης απέναντι στις υπόλοιπες ανταγωνιστικές ομάδες που διεκδικούν τη θέση τους, επικυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον ρόλο τους και διασφαλίζοντας τη θέση τους. Διαπιστώνουμε πως και στις δύο περιπτώσεις, βασική διεκδίκηση είναι η θέση του αρματολικιού και η επιβεβαίωση της ικανότητας των μελών της εκάστοτε ομάδας να διατηρούν τα σκήπτρα αυτής της θέσης. Επί της ουσίας, παραφράζοντας ελαφρώς τα λόγια του Ι. Κολιόπουλου, τόσο οι κλέφτες όσο και οι αρματολοί είναι δύο αλληλεξαρτώμενοι μηχανισμοί, που αποτελούν παράγωγο του φόβου και της ανασφάλειας για τη ζωή και την περιουσία των οικονομικών και εδαφικών συνθηκών που ευνοούσαν την παράνομη δραστηριότητα. Εν ολίγοις ήταν προϊόν της ίδιας της οθωμανικής κατάκτησης (Κολιόπουλος, 2012). Επομένως, όταν μιλάμε για κλέφτες και αρματολούς, στην πραγματικότητα μιλάμε αντίστοιχα για κλέφτες που δεν έχουν γίνει ακόμη αρματολοί (και ίσως να μη καταφέρουν ποτέ να γίνουν), και για κλέφτες που -προς το παρόν- δεν είναι κλέφτες (Κοταρίδης, 1993).

Διδακτική Αξιοποίηση

Στις ακόλουθες γραμμές επιχειρείται η αξιοποίηση όλων των ιστορικών δεδομένων που σημειώνονται και αναλύονται παραπάνω, υπό το πρίσμα της Διδακτικής. Παρουσιάζεται ένας σύγχρονος τρόπος ένταξης του συγκεκριμένου θέματος στη σχολική διδασκαλία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ο οποίος βασίζεται στις σύγχρονες προσεγγίσεις της διδακτικής της Ιστορίας. Το εγχείρημα αυτό θα έρθει εις πέρας μέσα από την οργάνωση ενός σχεδίου διδασκαλίας, μέσω του οποίου θα φαίνεται πώς το συγκεκριμένο θέμα μπορεί να έχει έμπρακτη εφαρμογή εντός της σχολικής αίθουσας, αξιοποιώντας σύγχρονες μεθόδους, μέσα, τεχνικές και εργαλεία που θα συνδράμουν στη βέλτιστη δυνατή παρουσίαση του θέματος από τον διδάσκοντα και παράλληλα στην καλύτερη δυνατή κατανόηση από τους διδασκόμενους.

Ποιος είναι όμως ο ορισμός της Διδακτικής; Θα ήταν συνετό προτού ασχοληθούμε με την καθαυτή διδακτική αξιοποίηση του θέματος, να δοθεί ο ορισμός της ίδιας της έννοιας. Με τον όρο «Διδακτική» περιγράφουμε συνήθως την επιστημονική μελέτη της οργάνωσης των όρων για τη μάθηση και την αναζήτηση του προσφορότερου τρόπου, μέσω του οποίου, ο μαθητής θα πραγματώσει έναν στόχο γνωστικό, συναισθηματικό, ψυχοκινητικό. Δεν αποτελεί μία εμπειρική διαδικασία, καθώς υπόκειται σε έλεγχο και επαλήθευση των πορισμάτων της. Όσον αφορά τη Διδακτική της Ιστορίας, αυτή εξελίχθηκε ώστε να στοχεύει στη μετάδοση της ιστορικής γνώσης και στην καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης των μαθητών. Ο τρόπος οικοδόμησής της τελευταίας κρίνεται επίπονος και πολυσύνθετος, καθώς ο διδασκόμενος δεν πρέπει να λειτουργεί αποκλειστικά ως αποδέκτης ιστορικών γνώσεων, αλλά και ως παραγωγός της ιστορίας, επομένως είναι αναγκαίο να συνεργεί στην αναπαραγωγή του παρελθόντος, έτσι ώστε να κατακτήσει τελικά τις γνώσεις και τα μέσα και να καλλιεργήσει την κριτική του σκέψη (Τζόκας, 2002).

Ακολουθεί το σενάριο διδασκαλίας στο οποίο γίνεται αξιοποίηση σύγχρονων θεωρήσεων που αφορούν τη Διδακτική της Ιστορίας δίνοντας έμφαση στο να μάθουν οι μαθητές της Γ΄ τάξης του Γυμνασίου να ανακαλύπτουν και να μετασχηματίζουν τη γνώση με ενεργητικές μεθόδους, «να μάθουν πώς να μαθαίνουν», μετατρέποντας τους εαυτούς τους σε προαγωγούς της γνώσης που επιχειρούν να την κατακτήσουν. Σε όλη αυτή τη διαδικασία ο εκπαιδευτικός βρίσκεται στο πλάι των μαθητών, έχοντας ως ρόλο να κινητοποιεί τους μαθητές μέσω των σύγχρονων μεθόδων διδασκαλίας να συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία, να εξάρει τη φαντασία τους και να διατηρεί αμείωτο το ενδιαφέρον τους για το μάθημα (Αγγελάκος, 2022).

Οι βασικοί στόχοι του ακόλουθου σεναρίου διδασκαλίας για τους κλέφτες και τους αρματολούς χωρίζονται σε Γνωστικούς, Συναισθηματικούς και Ψυχοκινητικούς.

Γνωστικοί Στόχοι

Σε αυτήν την κατηγορία, στόχος είναι η κατανόηση των εννοιών «κλέφτης» και «αρματολός», των γενικότερων κοινωνικών πολιτικών και οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν την περίοδο εκείνη, καθώς και τις σχέσεις που είχαν με τα μέλη της ομάδας τους και με αυτά κάποιου αντίπαλου συνόλου. Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως σημαντική στόχευση είναι η κατανόηση από πλευράς μαθητών της αξίας των ιστορικών πηγών, η εξοικείωσή τους με τη συστηματική έρευνα, η μελέτη και αξιοποίησή τους με κριτική ματιά, καθώς και η ανάπτυξη της ικανότητας διαχωρισμού των πηγών σε πρωτογενείς και δευτερογενείς. Παράλληλα, επιχειρείται η συναναστροφή και η αλληλεπίδραση των διδασκόμενων με την τοπική Ιστορία.

Συναισθηματικοί Στόχοι

Στόχευση αποτελεί η κινητοποίηση της ιστορικής φαντασίας και η ενίσχυση της ιστορικής ενσυναίσθησης των μαθητών καθώς και της κριτικής τους σκέψης και αντίληψης όσον αφορά τον εντοπισμό, την κατανόηση, τη διαχείριση και την αξιοποίηση των πληροφοριών που καλούνται να αξιοποιήσουν. Ο μαθητής καλείται να τοποθετήσει τον εαυτό του συναισθηματικά στη θέση του ραγιά, που αποφασίζει να εγκαταλείψει τον έως τότε τρόπο ζωής του και να βγει στο βουνό σε μία προσπάθεια να κατανοήσει τις νοητικές διεργασίες που τον οδήγησαν σε μία τέτοια απόφαση.

Ψυχοκινητικοί Στόχοι

Επικεντρώνονται στις δεξιότητες που αναπτύσσουν οι διδασκόμενοι, οι οποίες τους επιτρέπουν να ερευνούν - είτε με τρόπο αυτόνομο, είτε στο πλαίσιο μίας ομάδας οποιοδήποτε ιστορικό ζήτημα - να είναι ικανοί να συνεργάζονται, να συλλέγουν και να επεξεργάζονται δεδομένα, να συζητούν, να παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της ομαδικής τους έρευνας στη σχολική αίθουσα και να εξάγουν τα δικά τους συμπεράσματα.

Σκοπός του διδακτικού σεναρίου, πέραν φυσικά της ανάπτυξης των γνώσεων των μαθητών, είναι οι μαθητές να μάθουν πώς να μαθαίνουν αυτόνομα, πώς να στέκονται ικανοί να ανακαλύπτουν αποκλειστικά με τις δικές τους δυνατότητες τη γνώση και συγχρόνως να εξοικειωθούν με τους τρόπους λειτουργίας μίας ομάδας μέσα από τη συνεργασία και τη μεταξύ τους επικοινωνία, προκειμένου να επιτύχουν τον στόχο τους (Αγγελάκος, 2022).

Τα διδακτικά μέσα και εργαλεία που προτείνεται να χρησιμοποιηθούν, ώστε να επιτευχθούν οι προαναφερθέντες στόχοι και ο σκοπός είναι:

- Η χρήση ιστορικών πηγών.
- Η χρήση και η αξιοποίηση σύγχρονων μέσων και νέων τεχνολογιών (διαδίκτυο, διαδραστικοί πίνακες, διαδραστικοί χάρτες).
- Η εκπόνηση ομαδικών εργασιών ερευνητικού χαρακτήρα και η παρουσίαση τους στην υπόλοιπη τάξη.

Το πρώτο στάδιο έχει προπαρασκευαστικό χαρακτήρα, καθώς στόχος είναι η ανίχνευση προϋπάρχουσας γνώσης πάνω στο ζήτημα και η αποδόμηση ελλিপών ή μονομερών γνώσεων που έχουν προκύψει από τη Δημόσια Ιστορία. Για να επιτευχθεί αυτό, κινητοποιώντας παράλληλα το ενδιαφέρον των μαθητών, γίνεται χρήση της μεθόδου brainstorming (καταιγισμός ιδεών). Μέσω της χρήσης του διαδραστικού πίνακα προβάλλονται στη σχολική αίθουσα δύο εικόνες, στη μία φαίνεται ένας κλέφτης και στην άλλη ένας αρματολός. Δίνεται λίγος χρόνος στους μαθητές να επεξεργαστούν τις εικόνες που εμφανίζονται μπροστά τους και στη συνέχεια ο καθηγητής ζητά να εντοπίσουν και να σχολιάσουν τα χαρακτηριστικά στοιχεία που διακρίνουν τα μέλη κάθε μίας από τις δύο ομάδες, τις ομοιότητες και τις διαφορές τους. Απαντούν σε ερωτήσεις όπως «Τι περιλάμβανε η αμφίεση των κλεφτών;», «Τι περιλάμβανε η αμφίεση των αρματολών;», «Ποιος ήταν ο χώρος δράσης τους;», «Γιατί επέλεξαν να δραστηριοποιούνται σε αυτόν τον χώρο;», «Ποιες ήταν οι τακτικές που ακολουθούσαν;». Με αυτόν τον τρόπο ο εκπαιδευτικός αποκτά σαφή εικόνα σχετικά με το γνωστικό επίπεδο των μαθητών πάνω στο συγκεκριμένο πεδίο.

Ακολουθεί συζήτηση μέσα από την οποία ο καθηγητής κατατοπίζει την τάξη πάνω στο θέμα.

Εφόσον έχει ολοκληρωθεί η συζήτηση και οι μαθητές έχουν κατανοήσει σε πρώτο επίπεδο τις διαφορές ανάμεσα στους κλέφτες και τους αρματολούς, οργανώνεται μία επίσκεψη στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο ή σε κάποιο μουσείο όπου εκτίθενται τα όπλα που χρησιμοποιούσαν οι υπό μελέτη ομάδες, καθώς και πίνακες που απεικονίζουν κλέφτες, αρματολούς και τον χώρο δράσης τους. Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές - με τη συνοδεία πάντα του καθηγητή, ο οποίος παρέχει διευκρινήσεις όποτε χρειάζονται- μετατρέπονται σε μικροί ερευνητές εξάγοντας από μόνοι τους τη γνώση που αναζητούν, ερχόμενοι σε άμεση επαφή με τα τεκμήρια. Στην περίπτωση που δεν είναι δυνατή η πραγματοποίηση μίας τέτοιου είδους εκδρομής, η ίδια διαδικασία γίνεται στη σχολική αίθουσα με προβολή ανάλογων εικόνων, χρησιμοποιώντας τον διαδραστικό πίνακα.

Η επόμενη ώρα λαμβάνει χώρα στο εργαστήρι Πληροφορικής, ώστε ο κάθε μαθητής να έχει πρόσβαση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Ο εκπαιδευτικός με τη χρήση του ηλεκτρονικού διαδραστικού ιστορικού χάρτη που παρέχεται στην ιστοσελίδα <https://knightlab.northwestern.edu/> παρουσιάζει το «Story Map» ενός οπλαρχηγού της επιλογής του. Με αυτόν τον τρόπο παρέχεται στους μαθητές, όχι μόνο οπτική απεικόνιση του οπλαρχηγού, αλλά παράλληλα κατατοπίζονται και ως προς τον χώρο και τον χρόνο δράσης του. Εφόσον ολοκληρωθεί η παρουσίαση και ο καθηγητής επιδείξει στους μαθητές τον τρόπο χρήσης της ιστοσελίδας, χωρίζονται σε δύο ομάδες και επιλέγουν έναν οπλαρχηγό για τον οποίον θα δημιουργήσουν ένα Story Map μέσω της ιστοσελίδας. Ο εκπαιδευτικός, τέλος, μοιράζει το απαραίτητο υλικό προς αξιοποίηση. Σε αυτό το στάδιο, το οποίο διαρκεί από μία έως δύο διδακτικές ώρες, οι διδασκόμενοι μαθαίνουν για τη σημασία των ιστορικών πηγών και τον τρόπο προσέγγισής τους. Η αξιοποίηση ιστορικών πηγών στη διδακτική πράξη ενεργοποιεί τους μαθητές και παράλληλα τους παρακινεί να προσεγγίσουν το έργο του ιστορικού και τη φύση της ιστορικής σκέψης (Καραμανώλη, 2019). Βασικό δομικό στοιχείο της έρευνας είναι η ορθή ανάλυση των πηγών μέσω της παράθεσης των κατάλληλων ερωτημάτων σε αυτές, έτσι ώστε να δώσουν τις κατάλληλες απαντήσεις, που με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στην εξαγωγή βέβαιων και έγκυρων συμπερασμάτων. Μεταξύ των ερωτημάτων που καλούνται οι μαθητές να θέσουν στις πηγές είναι «Ποιος είναι ο τόπος καταγωγής του οπλαρχηγού που ερευνάται;», «Ποια είναι τα μέρη μετακίνησής του;», «Ποιοι λόγοι τον ώθησαν σε αυτές τις μετακινήσεις;», «Ποια είναι η δράση του;», «Φανταστείτε ότι είστε μέλος μίας ομάδας κλεφτών, ποια τα συναισθήματά σας όσο βρίσκεστε στο βουνό, έξω από το πλαίσιο της κοινότητας;», «Τι πληροφορίες λαμβάνετε για τη ζωή, τη δράση, τους στόχους και τα κίνητρα των κλεφτών και των αρματολών;». Εφόσον η έρευνα ολοκληρωθεί και οι δύο ομάδες έχουν συγκεντρώσει τις απαραίτητες πληροφορίες (ο καθηγητής βρίσκεται καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας δίπλα στους μαθητές, έχοντας συμβουλευτικό ρόλο, απαντώντας σε απορίες και καθοδηγώντας τους όποτε κριθεί απαραίτητο), δημιουργούν το Story Map. Η διαδικασία αυτή διαρκεί μία διδακτική ώρα.

Η τελευταία διδακτική ώρα αφιερώνεται στις παρουσιάσεις των ομάδων στην υπόλοιπη τάξη, η οποία παρακολουθεί και θέτει ερωτήματα. Με αυτόν τον τρόπο οι μαθητές μαθαίνουν πληροφορίες, όχι μόνο για τον οπλαρχηγό που έχουν αναλάβει να ερευνήσουν και να παρουσιάσουν, αλλά και για αυτόν που επέλεξε η άλλη ομάδα. Μόλις οι παρουσιάσεις ολοκληρωθούν, ο εκπαιδευτικός θέτει και ο ίδιος τα δικά του

ερωτήματα στους μαθητές, τα οποία αφορούν τη σύνδεση της ιστορίας με το παρόν και την επίδραση που έχει στη διαμόρφωση της ταυτότητας του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά και κατ' επέκταση στη διαμόρφωση της ίδιας της κοινωνίας. «Τι θέλουν να θυμούνται οι μαθητές;», «Είναι απαραίτητη η μνημειοποίηση του παρελθόντος;», «Με ποιους τρόπους μπορεί να ενταχθεί η μνήμη των οπλαρχηγών που μελετήθηκαν στη σφαίρα της Δημόσιας Ιστορίας;», «Ποια είναι η σημασία της τοπικής Ιστορίας;». Ακολουθεί συζήτηση όπου οι μαθητές απαντούν σε αυτά τα ερωτήματα με βάση τις πληροφορίες που έλαβαν από τις πηγές και της δικής τους κριτικής σκέψης.

Βιβλιογραφία

Αγγελάκος Κ. (2022), *Μελετώντας και διδάσκοντας την Ελληνική Επανάσταση*, στο σύγχρονο σχολείο, Καινοτόμες ερευνητικές και διδακτικές προσεγγίσεις, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Δαμιανάκος Στάθης (2003), *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα: Πλέθρον.

Καραμανώλη Ε. (2019), *Ιστορικός Γραμματισμός και Σχολική Ιστορία: διδασκαλία με εστίαση στις βασικές διδακτικές έννοιες* (Διδακτορική Διατριβή). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Κασομούλης Κ. Νικόλαος (1940), *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων*, τόμος Α, Αθήνα: Χορηγία Παγκείου Επιτροπής.

Κολιόπουλος Ιωάννης (2012), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Κοταρίδης Γ. Νίκος (1993), *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον.

Παπαγεωργίου Π. Στέφανος (2005), *Από το Γένος στο Έθνος*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Παπασταματίου Δημήτριος & Κοτζαγεώργης Φωκίων (2015), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Πολιτικής Κυριαρχίας* [Προπτυχιακό Εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4721> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 19/12/2025).

Πολίτης Αλέξης (2017), *Το Δημοτικό Τραγούδι*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Τζάκης Διονύσιος (1997), *Αρματολισμός, Συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. οι Ορεινές Επαρχίες της Άρτας στο Πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Τζόκας Σπ. (2002), *Διδακτικές Στρατηγικές στο Μάθημα της Ιστορίας, με Εικαστικές και Οπτικοακουστικές Πηγές*, Αθήνα: Σαββάλας.

Ηλεκτρονικοί Σύνδεσμοι

http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/folk_songs/kleftika.htm#2 (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 19/12/2025).

http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/folk_songs/kleftika.htm#17 (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 19/12/2025).

<https://knightlab.northwestern.edu/> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 19/12/2025).